

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина – доповнення

11

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr K u b i j o v y č, Ph. D.

Volume II/11

Paris - New York
1995

All Rights Reserved

Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zyttia Press

Printet by "LOGOS" G.m.b.H. Munich -

Колонізація, заселення та наступне освоєння пустинних чи окраїнних земель своєї країни, або ж території за кордоном. К. України мала кілька хвиль і проводилась заходами різних форм укр. держави, або сусідніми державами - Польщею та Росією.

Після занепаду Київ. Руси її землі були поділені на удільні князівства або загарбані сусідами. У 14-16 вв. великі території захопила Лит. держава, яка до певної міри була продовжувачем традицій Київ. Руси, її суспільного устрою та культури. У В. Лит. Князівстві більшість населення становили українці й білоруси; юридичні норми Київ. Руси продовжували діяти на цих землях до 16 в. Процес заселення територій України (на поч. 15 в. дійшовши до Чорного м.), зведення укріплених ліній та відновлення суспільного життя під час лит. доби лише з певним застереженням можливо віднести до К.

Тривалий та всеохоплюючий вплив на долю України мала К. з боку Речі Посполитої (Польщі). Складовими поль. К. були спольщення і польонізація (добровільний і примусовий перехід на поль. мову та культуру). Просування поль. королівства

на схід підштовхували три сили: магнати Півд.-Сх. Польщі, кат. церква та заможні міщани. Перші сподівалися розширити свої володіння за рахунок укр. та білор. земель, другі - прагнули збільшити свою паству, треті воліли прибрати до своїх рук важливі торг. шляхи в Галичині та далі на Схід.

Захоплення укр. земель поляками відбувалося при спротиві місц. населення, К. проходила жорстоко. Поляки проголосили себе "щитом християнства", вони ставилися до некатоліків як до людей морально й культурно неповноцінних. 1366 поль. військо окупувало всю Галичину та частину Волині, бл. 52 тис. км² із 200 тис. населення. Вони збільшували землі Поль. корони майже на 50%. Поступово, але наполегливо та згодом і жорстоко Польща проводила К. цих та й ін. земель України, пускаючи в хід усю свою політ.-адміністративну силу.

Після Люблінської унії (1569) укр. землі: Волинь, Сх. Поділля, Київщина, частина Лівобережжя були включені до складу Польщі. Більше пол. поль.-лит. держави становили укр. землі. Із 7,5 млн населення українці становили майже 2 млн, тоді коли поляки складали пол. населення і займали лише четверту частину території. В цей час витісняються залишки адміністративної системи давньоруських князівств, укр. землі Речі Посполитої поділяються на 6 воєводств. Зростає чисельність *шляхти*, яка отримує дедалі більше привілеїв, на укр. населення поширюється станове розмежування. Підпорядкування нових, значно рідше заселених територій, відповідна політика корони сприяють великим поль. магнатам Калиновським, Потоцьким, Конєцпольським та ін. розпочати масове загарбання земель. Одночасно значно розширюються володіння й укр. магнатів - Острозьких, Вишневецьких, Заславських.

Шляхта випрошує грамоти на т. зв. "пусті" землі. Була проведена ревізія всіх "пустих" земель у воєводствах - Волинському, Брацлавському і Подільському. На Україні виростали величезні латифундії. Напр., вінницький староста Калиновський дістав пусгелю "Уманщину" - майже всю півд. Київщину; Замойські, Потоцькі, Сенявські отримали землі на Брацлавщині; Конєцпольські - Чернігівщину та Поросья; Тишкевичі - Бердичівщину; Збаразькі - землі від Росі до Богу. В кін. 16 - на поч.

17 в. з'являються величезні маєтки на прикордонних землях. У Брацлавському воєводстві із заг. кількості 65 тис. дворів - 60 тис. належали 18 магнатським родинам. Найбагатшому магнатові - щойно спольщеному Я. Вишневецькому - лише в Київ. воєводстві належало 7,5 тис. маєтків, крім того, що його володіння охоплювали майже всю Полтавщину.

На колонізованих, освоєних землях виростають нові села й укріплення. В цей час постають такі м., як Лубні, Ромен, Пирятин, Прилука. На Київщині було засновано понад 200 нових м. А довкола м. постали сотні сіл й тис. хуторів. Неймовірна плодovitість землі, а також слоб. система приводять селянство із західноукр. земель, яке опановує дикий степ й розвиває хліборобську культуру. Зростає торгівля збіжжям. Так, лише через Гданськ вивіз пшениці з кін. 15 в. до 1648 збільшився майже в 13 разів.

В період К. значно поширюється кат. пропаганда, відбувається процес швидкої денаціоналізації вищих верств населення укр. земель.

Поль. закони заохочували зміну віровизнання, передбачаючи, що особа, яка приймає католицизм, автоматично отримує рівні із поль. шляхтою права. Укр. заможні роди, щоб користуватися рівними із поляками правами, повинні були чимраз більше уподібнюватись полякам. Більшість знатних родів швидко приймали кат. віру, поль. мову та звичаї, тощо. 1375 у Львові засновується кат. архієпископство, виникають кат. монастирі. Перенесення на Україну поль. порядків не сприяло поліпшенню становища міщан. Магдебурзьким правом користувалися майже виключно поляки та німці, а українці були обмежені в правах самоврядування. Серед міськ. населення також активно велася мовна й культ. асиміляція. Це призводило до суворих обмежень для міщан українців. Польонізована міська верхівка витісняла правос. українців з установ та судів. Зокрема, у Львові тільки 30 родин українців мали право жити під захистом міськ. мурів і то виключно на малій Руській вулиці. Міста стали та й довго лишалися протягом кількох століть чужою землею для багатьох українців.

В 16 в. на укр. землі рушили єзуїти. Вони засновують свої колегії у Ярославі, Львові, Кам'янці, Барі, Луцькому, Вінниці та Києві. Ця мережа колегій, як і в самій

Польщі, давала змогу єзуїтам-контрреформаторам виховувати не лише поляків у дусі войовничого католицизму, а й повертати до себе обдаровану прот. й правос. молодь. Тим самим чим раз більше набирає сили католицизм. В зах.-укр. землях глибоке коріння пускає унія. Правос. церква зазнаючи тиску з боку поляків, з переходом до унії таких важливих єпархій, як Львівська, Перемиська та Луцька, вступає в період занепаду.

Польонізація зачепила значною мірою й широкі верстви родин сер. достатку. Тисячі отримували статус шляхтича, відбуваючи службу в кавалерії, охороні замків, кордонів і т. д. Життя цих шляхтичів мало чим відрізнялось від життя селян. А становище останніх ставало все гіршим. В Польщі вони давно втратили право на землю, право вільного переходу з місця на місце. Закріпачення набирало сили. Тому багато селян тікали на сх. землі, шукали кращого життя.

К. України поляками була поворотним етапом в історії двох народів. Для поляків це означало сталу орієнтацію на схід, що принесло далекосяжні наслідки. Для українців це означало підпорядкування чужій нації з ін. релігією, культурою. Незважаючи на деякі позитивні наслідки, згодом із цього виріс гострий рел., соц. та етнічний конфлікт.

Вплив шляхти зростав у міру збільшення її чисельності, а найголовніше її маєтностей. Адже шляхта володіла 90% зем. угідь. Та найбільшою втратою для України було спольщення власної еліти. Це означало, що не було кому довгий час уособлювати політ. керівництво, сприяння розвиткові церкви, культури й освіти, всьому тому, що відображає етнополіт. самобутність суспільства. Православ'є, укр. мова, обряди пов'язувались лише із нижчими верствами. Вони як такі в очах поляків, шляхти стали предметом зневаги.

Тому не дивно, що укр. населення чинило постійний опір польонізації, яка йшла разом із К. Численні повстання та визвольна боротьба досягли найбільшого рівня за Б. Хмельницького і його наступників. Тоді ставились і досягались територіальні обмеження проникнення шляхти на Україну. Проте ще довгий час значна кількість укр. населення та території перебувала під Польщею, відчуваючи на собі утиски та польонізацію.

К. укр. земель проводила і Росія. Ще в 17 в., відповідно до своїх політ. цілей, Росія сприяла заселенню *Слоб. України*. До сер. 17 в. були засновані в цьому краї такі м., як Харків, Суми, Охтирка, Лебедин. Сюди стікалися численні втікачі, а також козаки.

З моменту укладення Переяславського договору (1654) в Україні з'явилося чимало росіян. Але їх ніколи не було так багато, як поляків. Протягом 17-19 вв. найчисленнішу категорію росіян тут становили солдати міськ. залог. На відміну від Польщі царський уряд уникав конфліктів з укр. населенням. В кін. 17 - на поч. 18 в. на Лівобережній та Слоб. Україні відмінною ознакою було зростання великого старшинського землеволодіння, обмежувався перехід селян, узаконювались нові форми повинностей.

Невеликі групи росіян склалися із дворян, які отримували маєтки на Півдні, рос. службовців і купців. Після оволодіння Рос. Імперією Півд. Україною та Кримом, управління над ними було передано Г. Потьомкінові. Гол. метою уряду було залюднити цю територію, колонізувати її. Адже тут проживало не більше як 150 тис. сіль. населення. Найбільші маєтки дістали тут кн. Вяземський - 52 тис. десятин, кн. Потьомкін - 42 тис., граф Скавронський - 39 тис. десятин. Серед землевласників переважали офіцери нижчих рангів (68%) та місц. цивільні урядовці. Щоб успішніше розвивалася К. цих земель, уряд йшов на впровадження слоб. поселення (див. *Слободи*).

Наприкін. 18 - на поч. 19 в. почалося більш інтенсивне освоєння Півдня, К. краю. Сюди почали прибувати, крім укр., рос. поселенці, перев. старовіри. З огляду на потребу освоєння нових земель царський уряд для К. укр. територій залучає іноземних переселенців. В 1762-63 *Катерина II* видала укази, в яких поселенці із Німеччини, Голляндії та ін. країн Європи закликалися переселитися в деякі місцевості імперії і в тому ч. на Україну. Запрошені рос. місіями і зацікавлені можливістю одержання різних пільг (зем. наділу на вигідних умовах, грошової допомоги, збереження свободи віросповідання, самоврядування та ін.) зубожілі селяни (перев. нім.) та ремісники селилися на відведених територіях. Й незабаром вони освоїли чимало півд. земель.

Іноземні колоністи - німці, голляндці, швайцарці, болгари, серби, греки, на своєму відтинку, почали перетворювати дикі степи в землеробські р-ни.

Переселення та закріплення на півд. України іноземних громадян слугувало царській Росії і для розв'язання політ. завдань. Рос. уряд намагався ослабити, а згодом й повністю ліквідувати Запор. Січ, осередок боротьби за нац. незалежність України. Для цього рос. уряд створив військ. одиниці *Нову Сербію* (1752-64) і *Слов'яно-Сербію* (1752-64) з сербів з Угорщини, як також болгарів, валахів, греків з Туреччини. Після руйнації Січі 1775 бл. пол. запор. земель було розподілено між рос. вельможами, а решту передано нім. і серб. колоністам.

Характерними і порівняно результативними були колонії нім. переселенців. Першою із них стала Аль-Данціг у 1787. З 1810 переселення нім. селян стало масовим. З сер. 19 в. нім. колонії на півд. укр. землях перетворюються на вагомий соц.-екон. чинник. Вони стали великими виробниками с.-г. продукції, значна частина якої експортувалася до Європи. На нім. колоністів рос. уряд дивився як на особливий прошарок з високою культурою землеробства.

В 1913 в межах Херсонської губ. (сьогоднішня Миколаївська, Херсонська і сх. частина Одеської обл. і Лівобережної Молдавії) населення нім. колоній становило 150 тис. осіб. Нім. поселенцям на правах власності (земля передавалася спадкоємцеві згідно із нім. правом - молодшому синові) належала майже третина всіх зем. площ губ. (В це ч. не входили нім. колоністи Ізмаїлщини, яка того часу належала до Басарабської губ.). А навколо Одеси нім. селяни були власниками 350 тис. десятин оброблюваних площ. Для порівняння - селянам ін. національностей на правах власності належали в цей час бл. 208 тис. десятин. 1913 німці становили 6% населення Херсонської губ.

Процес заснування й розвитку нім. колоній на півд. України проходив швидкими темпами. Якщо в 20-их рр. 19 в. в Херсонській губ. було 40 поселень, Таврійській - 50, Катеринославській - 26, то в 1915 чисельність колоній сягала відповідно - 182, 329 і 233.

Ін. місцями поселення нім. колоністів на Україні були Волинь, Поділля та Київщина, а пізніше Слоб. Україна - Харківсь-

ка і Чернігівська губ. Якщо до 1860 процес переселення в ці губ. проходив повільно, то після скасування кріпосного права значно посилюється. З 1861 переселення нім. емігрантів в ці р-ни також стало масовим. Так, лише у Волинській губ. на поч. 20 в. нім. колоністам належало 700 тис. десятин. На Харківщині було 18 нім. колоній, на Чернігівщині - 9. Всього ж у межах території України проживало бл. 500 тис. (за ін. даними - 900 тис.) людей нім. походження.

У нім. колоніях - лютеранських, кат., меннонітських громадах було відповідно розвинуте й гром.-політ. життя. Розвивався кооп. рух, створювались кредитні установи, діяли осв. т-ва, школи, училища, існували лікарні, притулки тощо (див. *Німці на Україні*).

Нім. колоністи за 100-150 рр. перетворили невикористовувані в той час степи у прибуткові економії. Вони сприяли освоєнню земель й розширенню, поліпшенню госп-ва навколо своїх поселень. Між німцями й українцями не було рел. ворожнечі, німці жили відокремлено, інколи мали добрі стосунки із місц. населенням.

Але крім цього у 19 в. приділено увагу й пром. К. України, будівництву та розширенню м. на Півдні. Найголовніші із них стали: Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін. Наступний розвиток торгівлі, пром. бум спонукав росіян до масового переселення на Україну, особливо до пром. та торг. центрів. Чисельність росіян збільшувалася й за рахунок зросійщення, насамперед, укр. дворянства. Питома вага росіян наприкін. 19 в. на Україні становила бл. 12%. В м., особливо портових, також збільшилась кількість жидів, німців, греків, вірмен.

Особливістю К. Росією півд. України, як і ін. територій, була цілеспрямована *русифікація* населення.

Ін. категорію К. практиковано окупаційними режимами на зах. укр. землях між двома світовими війнами. Вона мала за мету денаціоналізувати укр. населення.

До Галичини на протязі віків шляхом К. напливав поль. елемент. У 1920-38 рр. до Галичини і Волині переселилися з корінної Польщі поль. хлібороби-колоністи на розparcelьовані їм владою землі. На підставі обчислення В. Кубійовича на 1.1. 1939 в укр. Галичині на 5,8 млн населення нараховано 73 200 (1,2%) поль. колоністів, яких поселено перев. у сх. і півн. час-

тині Галичини (пов. Бережани, Підгайці, Бучач, Рогатин, Тернопіль, Зборів, Борщів; Сокаль, Рава Руска). Аналогічний процес К. проходив на Волині, де до першої світової війни імігрувало до 200 тис. поль., нім. і чес. колоністів. У 1920-38 рр. доплив поль. колоністів у зах. Волині досягав 130 тис., здебільша в пов. Володимирському, Костопільському і Звягельському.

Користаючи з аграрної реформи, переведеної на поч. 1920-их рр., румуни старалися заселенням рум. колоністів румунізувати компактне укр. населення півн. Буковини і півн. Басарабії. Рум. влада надавала землі, відібрані від дідичів, рум. селянам з центр. Румунії, заселяючи їх в укр. селах над Дністром. Цікава констатація - замість того, щоб рум. колоністи румунізували укр. селян, більшість з колоністів спілкуючись з укр. оточенням, вивчали укр. мову, асимілювалися з укр. населенням.

Окремі, кількістю незначні колонізаційні рухи в Україні мали місце у 1920-их рр. Проте вони не залишили сліду дотепер. Це переселення кількох десятків узбеків для постійного мешкання у Генічеський р-н Херсонської округи з метою розведення бавовни; поселення у 1922-24 рр. 1 952 кан. українців, які утворили на Одещині 17 "зразкових" с.-г. комун (ім. Джона Ріда, "Сел. культура", "Новий Світ" та ін.). У період суцільної колективізації більшість їх реемігрувала до Канади, а ті, що залишилися, були репресовані.

Дуже помітні колонізаційні рухи мали місце після другої світової війни, йдеться передусім про масове переселення до Криму росіян з центр. та нечорноземних обл. Рос. Федерації (Моск., Тамбовської, Липецької та ін.) після депортації крим. татар і переселення у півд. обл. України меш. зах.-укр. обл., зокрема лемків, внаслідок післявоєнних репатріаційних угод між Польщею і СРСР.

Література: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории новороссийского края. I-II. О. 1836-38; Клаус А. Наши колонии. П. 1869; Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной России. 1885; Багалей Д. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М. 1887; Багалей Д. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры. К. 1889, укр. вид.: Заселення Півд. України. Х. 1920; Пи-

саревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в 18 в. М. 1909; Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. 1910, передрук: Гага 1966; Загородский Е. Военная колонизация при Потемкине. О. 1913; Юркевич В. Емиграция на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К. 1932; Polonska-Wasylenko N. Settlement of the Southern Ukraine (1750-75). Нью-Йорк 1955; Полонська-Василенко Н. Заселення Півд. України в пол. 18 ст. (1734-75). I-II. Мюнхен 1960; Дяченко М. Етапи заселення Слоб. України в 17 і першій пол. 18 ст. "Укр. Іст. Журнал", 8, 1970; Кубішович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Вісбаден 1983; Кравчук П. Зражені надії. "Літ. Україна", 24.8. 1990.

А. Кудряченко